

نقدی بر سه نوشته درباره مرزبان نامه

۲۵۳-۲۶۰

چکیده: این مقاله بر سه بخش است در بخش اول به تصحیح جدید مرزبان نامه با تمرکز بر مقدمه مصححان خواهم پرداخت در بخش دوم کتابشناسی مرزبان نامه منتشر شده در مجله آینه پژوهش را بررسی می کنم و در پایان ادعاهای غلامرضا افراسیابی را درباره سه تحریر مرزبان نامه (دو تحریر به فارسی، سومی به عربی) در بوته نقد قرار خواهم داد.

کلیدواژه: مرزبان نامه، نقد و بررسی، کتابشناسی

A Review on Three Works about Marzbannameh

Hossein Sheikh

Abstract: This article is divided into three parts. In the first part, I will focus on the new editing of Marzbannameh, focusing on the editors' introduction. In the second part, I will review the bibliography of Marzbannameh published in Ayneh Pajuhesh magazine, and at the end, I will critique Gholamreza Afrasiabi's claims about three Marzbannameh versions (two in Persian, the third in Arabic).

Keywords: Marzbannameh, Review, Bibliography

دراسة نقدية لثلاثة نصوص حول (مرزبان نامه)

حسين الشيخ

الخلاصة: يتألف المقال الحالي من ثلاثة أقسام، يختص القسم الأول منها بالتصحيح الجديد للمرزبان نامه مع التركيز على مقدمة المصححين. أما القسم الثاني فيختص بمراجعة البحث المكتبي (البيبلوغرافيا) عن المرزبان نامه والمنشور في مجلة آينه پژوهش (= مرآة التحقيق). وسيكون ختام المقال بالقسم الثالث الخاص بمناقشة ادعاءات غلام رضا أفراسيابي حول وجود ثلاثة تحريريات للمرزبان نامه (تحريران فارسيان وتحرير عربي) ووضعها على طاولة النقد.

المفردات الأساسية: مرزبان نامه، النقد والبحث، البحث المكتبي (البيبلوغرافيا).

این مقاله بر سه بخش است. در بخش اول به تصحیح جدید مرزبان نامه با تمرکز بر مقدمه مصححان خواهم پرداخت. در بخش دوم کتابشناسی مرزبان نامه منتشر شده در مجله آینه پژوهش را بررسی می‌کنم و در پایان ادعاهای غلامرضا افراسیابی را درباره سه تحریر مرزبان نامه (دو تحریر به فارسی،^۱ سومی به عربی) در بوته نقد قرار خواهم داد.

تصحیح مرزبان نامه

در سال ۱۳۹۸ سومین تصحیح از مرزبان نامه و راویینی به همت عفت کرباسی و محمدرضا خالقی بزرگر وارد بازار نشر شد. پیش‌تر، از مرزبان نامه دو تصحیح دیگر انجام شده بود: اولین تصحیح را محمد قزوینی بر مبنای نسخه مورخ ۷۶۲ق در موزه بریتانیا و چند نسخه از لندن، پاریس و تهران انجام داده و در سال ۱۹۰۹ در شهر لایدن به چاپ رسانده است.^۲ تصحیح دوم اولین بار در سال ۱۳۵۵ به همت محمد روشن و با استفاده از نسخه دانشگاه استانبول (نوشته شده به سال ۷۴۲ق) منتشر شد.^۳

مصححان در پیش سخن تصحیح سوم (نوشته شده در مهرماه ۱۳۹۷) بیان کرده‌اند که هفت سال برای تصحیح متن و تعلیقات صرف شده است. بنابراین آغاز کار باید سال ۱۳۹۰ باشد. در این تصحیح مصححان به جز دو نسخه موزه بریتانیا و دانشگاه استانبول از نسخه مورخ ۷۴۵ق از کتابخانه مرعشی نجفی و نسخه‌ای از توقاپوسرای مورخ ۹۰۷ق نیز استفاده کرده‌اند. پس از مقدمه متن مرزبان نامه و متعاقب آن نسخه بدل‌ها درج شده‌اند. کتاب با توضیحات مفصل ادامه می‌یابد و در پایان به فهرس ۴۳گانه ختم می‌شود که هم برای پژوهشگران و هم دانشجویان بسیار مفید خواهد بود، اما متأسفانه مقدمه کتاب شایسته کوشش هفت ساله مصححان نیست. این بخش از کتاب به صورتی آشفته و از سر عجله سر هم شده است. به‌ویژه آنکه مبنای کارشان مقاله غلامرضا افراسیابی بوده است تا آنجا که برخی از بخش‌های مقاله را عیناً بی‌هیچ تغییری در مقدمه گنجانده‌اند. متأسفانه مقاله افراسیابی نوشته‌ای است با پیش‌فرض‌های نادرست که به نتیجه‌گیری‌های نادرست ختم شده است.^۴ از سوی دیگر همان‌گونه که اشاره شد، مصححان در سال ۱۳۹۷ از تصحیح متن و تعلیقات فارغ شده‌اند. در مقدمه به کتاب شمیسا منتشر شده در سال ۱۳۹۶ نیز اشاره شده است، اما دریغ که مصححان از مقدمه فتح‌الله مجتبابی بر روضة العقول در ۱۳۹۳ که پیش‌تر به صورت مقاله در سال ۱۳۹۰ منتشر شده و مطالب مفیدی درباره مرزبان نامه را عرضه کرده استفاده نکرده‌اند. دیگر نقصان کار مصححان در بیان ویژگی‌های نشر مرزبان نامه است که تنها به ۵ صفحه قناعت کرده‌اند، در حالی که این بخش

۱. برای تحریرهای فارسی نگاه کنید به کتابنامه، ذیل وراویینی و ملطوبی.

۲. این چاپ بارها به صورت افست یا با حروف چینی جدید در ایران منتشر شده است. خلیل خطیب رهبر بر مبنای همین تصحیح شرحی بر مرزبان نامه نوشته که مکرر چاپ و منتشر شده است.

۳. چاپ دوم در سال ۱۳۶۷ و توسط نشر نو انجام و منتشر شد. چاپ سوم این کتاب را انتشارات اساطیر در سال ۱۳۷۶ منتشر کرد که همراه با واژه‌نامه‌ای مفصل در پایان کتاب است.

۴. درباره این مقاله بنگرید به: بخش سوم همین مقاله.

از مقدمه می‌توانست با تفصیل بیشتری ارائه شود. همین معامله نیز با توصیف ویژگی‌های نسخه اساس شده است. از سوی دیگر متأسفانه مصححان در بخش معرفی نسخه‌های مرزبان‌نامه^۵ فقط به نسخه‌هایی که به کار برده یا در دسترس داشته‌اند قناعت کرده‌اند، در حالی که بسیار بهتر می‌بود اگر فهرست نسخه‌های مرزبان‌نامه را بر مبنای فهرست‌های نسخ خطی ارائه می‌کردند. مصححان مدعی‌اند که مرزبان‌نامه را «بر اساس کهن‌ترین نسخه‌های به دست آمده» تصحیح کرده‌اند، در حالی که قدیمی‌ترین نسخه شناخته شده مرزبان‌نامه در موزه باستان‌شناسی استانبول مورخ سال ۶۹۸ ق است که شامل ۳ نقاشی می‌شود،^۶ نه نسخه سال ۷۴۲ ق. افزون بر این، نسخه‌ای کهن از مرزبان‌نامه در سال ۷۴۰ ق در کتابخانه شهر مغنیسا موجود است^۷ که بی‌شک وجودش می‌توانست در تصحیح متن مفید باشد، ولی مصححان هیچ اشاره‌ای به این دو نسخه نکرده‌اند یا دریغ کرده یا خبر نداشته‌اند.

نتیجه اینکه از بررسی مقدمه چنین به نظر می‌رسد که مصححان همتشان را بر تصحیح و شرح و فراهم آوردن فهراس صرف کرده‌اند تا نوشتن مقدمه‌ای جامع بر مرزبان‌نامه بر اساس پژوهش‌های پیشین و جدید. امید است در نشرهای بعدی کتاب از سوی مصححان فعلی یا مصححان دیگر، نسخه‌های موزه باستان‌شناسی و مغنیسا و چه بسا نسخ قدیمی دیگر در تصحیح متن به کار گرفته شوند و مقدمه‌ای دقیق و پر و پیمان و به‌روز برای کتاب تهیه شود.

کتابشناسی مرزبان‌نامه

مقاله کتابشناسی مرزبان‌نامه فراهم آورده خانم آرزو پوریزدان منتشرشده در سال ۱۳۹۸ و در مجله آینه پژوهش شامل دو قسمت است: مقالات و کتاب‌ها. در معرفی مقاله فقط نام خانم پوریزدان آمده است، در حالی که در مقدمه مقاله به نگارندگان مقاله (؟) اشاره شده است. اگر چند نفر در تهیه کتابشناسی مشارکت داشته‌اند، چرا فقط نام ایشان بر تارک این متن است؟

ایشان مقالات و کتاب‌هایی را که به فارسی درباره مرزبان‌نامه نوشته شده به صورت الفبایی تنظیم کرده، اما افسوس که هیچ جهدی برای تقسیم‌بندی علمی و بهتر برای عرضه کتابشناسی انجام نداده است، برای مثال ارائه مدخلی درباره نسخه‌های خطی مرزبان‌نامه و راویینی و روضة العقول ملطیوی با اشاره به فهراس نسخ خطی یا تصحیح‌های این دو کتاب یا ترجمه‌های این کتاب‌ها به زبان‌های دیگر. ذکر تحقیقات غیرفارسی در کتابشناسی کلاً وجود ندارد، در حالی که اولین تحقیقات درباره

۵. بنگرید به: احمد منزوی، بی‌تا، ص ۳۶۲۶-۳۶۲۸؛ همچنین نوری، ۱۳۷۲، ص ۲۹۶ تا ۲۹۹. کریو ویلیامز در دایرةالمعارف ایرانیکا، آنلاین.

۶. درباره این نسخه بنگرید به: توسلی، ۱۳۹۱، ص ۱۰۵ و ۱۰۶. متأسفانه دسترسی به این نسخه یا توصیفی دقیق از این نسخه ممکن نبود و من از بقیه نقل کردم.

۷. بنگرید به: هاشم‌پور سبحانی، ۱۳۶۶، ص ۱۷۶.

مرزبان نامه را مستشرقان انجام داده‌اند^۸ که تا امروز ادامه دارد. حتی اثری از تحقیقات و مداخله دایرةالمعارفی غیرفارسی هم در متن یافت نمی‌شود.^۹

خانم یزدان پور در مقدمه مقاله اشاره کرده که نظام‌الدین نوری نامی کتابشناسی مرزبان نامه را ۲۵ سال پیش، یعنی در سال ۱۳۷۲ در مجله ادبیات تهران منتشر کرده که به آن دسترسی نداشته است. اولاً ایشان به جای دادن نام کامل و صحیح منبع - مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی - تنها خلاصه‌وار اسم منبع را نوشته است. دوم اینکه یافتن این مجله بسیار آسان است و محال به نظر می‌رسد که چنین مجله‌ای در دسترس پژوهنده در دانشگاه یزد نباشد. همچنین متن مقاله به صورت آنلاین موجود است، آن هم مجانی.^{۱۰} از سوی دیگر بدون چنین منبع مهمی دست به کارشدن نیز صحیح نبود. ای کاش خانم یزدان پور مقاله را پیدامی‌کرد و می‌خواند تا به جای پرکردن مقاله با کتاب‌های کودکان به مباحث اصلی می‌پرداخت. اگر خواننده منصفی (محقق یا دانشجو) این دو مقاله را باهم مقایسه کند، بی‌شک مقاله آقای نوری را با تمام نقایص بسیار بهتر و مفیدتر از نوشته خانم یزدان پور خواهد یافت.

دلیل اینکه بر وجود انبوه کتاب‌های کودکان چون عیب این کتابشناسی تأکید می‌کنم این است که متنی چون مرزبان نامه برای خواننده محقق نوشته شده است، نه کودکان و معمولاً این کتاب را چنین خواننده‌ای می‌خواند یا درباره‌اش تحقیق می‌کند. معمولاً هم این نوع کتابشناسی‌ها برای چنین خواننده‌ای تهیه می‌شود که کمک او در خواندن و تحقیق باشد، اما حتی اگر کتاب کودکان نیز در کتابشناسی عرضه شود، علی‌الاصول باید بخش مجزایی به آن اختصاص داده شود.

متأسفانه همین کتابشناسی ناقص در درج مشخصات منابع نیز پر از خطاست که اینجا از ذکر آنها چشم‌پوشی می‌شود.^{۱۱} در کل کتابشناسی ارائه شده ناقص و فاقد اصولی است که در تهیه چنین متن‌هایی رعایت می‌شود. امید که نویسندگان با بازبینی اساسی این متن، کتابشناسی درخور و جامعی درباره مرزبان نامه تهیه و منتشر کنند.

مرزبان نامه، روضة العقول و ابن عربشاه

۸. اولین تحقیق درباره مرزبان نامه برمی‌گردد به مقدمه شارل شفر برگزیده‌ای از مرزبان نامه وراوینی مندرج در کتابش به اسم منتخبات متون فارسی. بنگرید به: کتابنامه لاتین این مقاله.
۹. برای مثال مقاله کورتولوش یا مقاله کریویلیامز در ایرائیکا یا کرامر و بورین در دایرةالمعارف اسلام چاپ بریل. درباره این منابع بنگرید به: بخش لاتین این مقاله و مقاله من درباره برخی تحقیقات غیرفارسی بر مرزبان نامه.
۱۰. در وبگاه ذیل <https://literature.ut.ac.ir/old-journal> نه تنها این شماره، بلکه کل شماره‌های مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی به صورت مجانی در دسترس است.
۱۱. در اینجا فقط به ذکر تصحیح و ترجمه به فرانسه فصل اول روضة العقول ملطوی اشاره می‌کنم که در اصل با عنوان Le Jardin des Esprits در سال ۱۹۳۸ میلادی در پاریس منتشر و در سال ۱۳۶۳ با مقدمه منوچهر دانش‌پژوه در تهران بازنشر شده، در حالی که فراهم‌آورنده هیچ اشاره‌ای به عنوان فرانسوی کتاب نکرده است.

در سال ۱۳۸۲ مقاله‌ای از غلامرضا افراسیابی درباره مرزبان‌نامه وراوینی و ملطیوی و تحریر عربی مرزبان‌نامه به قلم ابن عربشاه منتشر شد. برای صرفه‌جویی در وقت فقط به عمده استدلال‌های ایشان در بخش نخست مقاله از طریق نتیجه‌گیری پنجگانه خواهیم پرداخت.

الف) افراسیابی بر این باور است که وجود کتاب مرزبان‌نامه به زبان طبری و فارسی قدیم باستان منتفی است، اما نکته اینجاست که هزاران کتاب در تاریخ از بین رفته‌اند و اصلشان دیگر در دسترس نیست و فقط ترجمه‌شان باقی است. از فقدان اصل کتاب نمی‌توان نتیجه گرفت که چنین کتاب‌هایی وجود نداشته‌اند. نقل قول از محمد روشن نیز با کژفهمی همراه است. روشن بر این باور است که مرزبان‌نامه وراوینی و ملطیوی در اصل از تحریر فارسی مرسل و ساده انجام پذیرفته، چنان‌که در سایر تهذیب‌ها چون سندبادنامه یا بختیارنامه چنین است و اقبالاً منکر وجود کتاب به پارسی قدیم باستان نشده است.

ب) بر خلاف ادعای افراسیابی سلسله نسب مرزبان بن رستم دروغ نیست. به خصوص که ابوریحان بیرونی آن را نقل کرده است. بعید است که دانشمند تیزیینی چون ابوریحان که از قضا با خاندان آل‌باوند آشنا بوده و مراد داشته چنین خطبی مرتکب شده باشد و نسب‌نامه دروغین را در کتابش نقل کند.^{۱۲}

ج) درست است که محمد غازی ملطیوی فردی گمنام مانده است، اما او تنها فردی نیست که دچار چنین سرنوشتی شده است. چه بسا افرادی که در طول اعصار و قرون در جای‌جای آسیای غربی به فارسی‌نویسی مشغول بوده‌اند، اما نوشته‌هایشان مورد توجه قرار نگرفته است.

د) اینکه افراسیابی در درک تاریخ سلجوقیان روم دچار آشفتگی شده، تقصیر ملطیوی نیست؛ چراکه در هر دو کتابی که از ملطیوی به جا مانده، تواریخی که برای تألیف آنها با نام شاهان و امرای عصری که کتاب‌ها را به آنها تقدیم کرده^{۱۳} مطابقت می‌کنند و با اطلاعات داده شده توسط سایر منابع تاریخی همخوانی دارند. از این رو معتبرند.^{۱۴}

ی) افراسیابی بر آن است که متن وراوینی احتمالاً بعد از سال ۸۰۰ق نوشته است؛ چراکه بنا بر حرف قابوس‌نامه مرزبان بن رستم در اواخر قرن چهارم می‌زیسته و چهارصد و اندی سال که وراوینی در مقدمه مرزبان‌نامه‌اش آورده، تاریخ تألیف را به بعد از سال ۸۰۰ق می‌رساند، اما افراسیابی بر این حقیقت چشم می‌بندد که لااقل در دو تصحیح مرزبان‌نامه وراوینی (قزوینی و روشن) از دو نسخه که در سال‌های ۷۶۲ق و ۷۴۲ق نوشته شده استفاده شده است. حال پرسش این است که چطور

۱۲. در این باره بنگرید به: مقاله مجتبیایی، ۱۳۹۰، ص ۱۸۰ و ۱۸۱.

۱۳. سال ۵۹۶ق برای روضة العقول و سال‌های ۶۰۹-۶۱۰ق برای بريد السعادة، بنگرید به: یازجی، ۲۰۰۵، ص ۵۳۱.

۱۴. برای شرح تفصیلی درباره تاریخ سیاسی این دوره بنگرید به: توران، ۲۰۱۸، به خصوص ص ۳۳۵-۳۴۱ و ص ۳۴۹-۳۸۳.

کتابی که بعد از سال ۸۰۰ ق تألیف شده است، نسخی از آن ۵۰ سال قبل از نوشتن آن استنساخ شده‌اند؟ از سوی دیگر نظامی شامی در کتابش ریاض الملوک که در سال ۷۸۵ ق تألیف شده است، از مرزبان نامه و راوینی در کنار فرائد السلوک نام می‌برد و زبان به مدح «سعد و راوی» می‌گشاید.^{۱۵} فراتر از آن اینکه همان‌گونه که بالاتر اشاره شد، از مرزبان نامه و راوینی نسخه‌های کهن‌تر دیگری یافت شده‌اند. البته بماند که ترجمه‌ای از همین تحریر و راوینی به ترکی در نیمه دوم قرن هشتم به دست صدرالدین مصطفی شیخ اوغلی با نام دستور شاهی انجام شده است.^{۱۶} گذشته از همه اینها مرزبان بن شروین ذکر شده در مرزبان نامه و راوینی همان مرزبان بن رستم در قابوس نامه نیست.^{۱۷}

در کل همان‌گونه که پیش‌تر هم گفته شد، مقاله مرحوم افراسیابی بر پایه پیش‌فرض‌های نادرستی نوشته و در نتیجه به نتایج نادرستی منجر شده است.^{۱۸}

کتابنامه

- افراسیابی، غلامرضا؛ «مرزبان نامه، نکته‌های تازه پیرامون تألیف و ترجمه و تحریر روضة العقول محمد غازی ملطیوی و مرزبان نامه سعدالدین و راوینی»؛ آینه میراث؛ دوره جدید تابستان ۱۳۸۲، ش ۲۱ ص ۵-۳۱، ۱۳۸۲.
- پوریزدان، آرزو؛ «کتابشناسی مرزبان نامه»؛ آینه پژوهش؛ سال ۳۰ فروردین و اردیبهشت ماه ۱۳۹۸، شماره ۱ (پیاپی ۱۷۵)، ص ۱۱۲-۱۳۴، ۱۳۹۸.
- توسلی، حجت و دیگران؛ «گفتاری در معرفی دست‌نویس شاهنامه کوچک دوم»؛ پژوهشنامه ادب حماسی (پژوهشنامه فرهنگ و ادب سابق)؛ سال هشتم، پاییز و زمستان ۱۳۹۱، ش ۱۴، ص ۱۰۱-۱۱۸، ۱۳۹۱.
- شامی، نظام‌الدین؛ ریاض الملوک فی ریاضات السلوک؛ تصحیح و تحقیق از بهروز ایمانی؛ تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، ۱۳۹۸.
- مجتبایی، فتح‌الله؛ «چند نکته درباره مرزبان نامه: مصنف و زبان اصلی آن»؛ دو فصلنامه علمی تخصصی علامه، سال یازدهم، شماره پیاپی ۳۳، ص ۱۷۷-۱۸۷، ۱۳۹۰.
- ملطیوی، محمد غازی؛ روضة العقول؛ تصحیح و تحشیه محمد روشن و ابوالقاسم جلیل‌پور؛ تهران: فرهنگستان زبان فارسی، ۱۳۸۲.
- _____؛ روضة العقول؛ تصحیح و توضیح جلیل نظری؛ گچساران: انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۸۳.
- _____؛ مرزبان نامه بزرگ (روضه العقول)؛ تصحیح فتح‌الله مجتبایی و غلامعلی آریا (با همکاری فتانه کهوند)؛ تهران: خوارزمی، ۱۳۹۳.
- منزوی، احمد، فهرست نسخه‌های خطی فارسی؛ جلد ۵. تهران: موسسه فرهنگی منطقه‌ای، بی‌تا.
- نوری، نظام‌الدین؛ «کتابشناسی مرزبان نامه»؛ مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران؛ شماره پیاپی ۱۲۵-

۱۵. بنگرید به: نظام‌الدین شامی، ۱۳۹۸، ص ۱۲۱.

۱۶. در این باره بنگرید به: مقاله من درباره کتابشناسی غیرفارسی مرزبان نامه.

۱۷. مجتبایی، ۱۳۹۰، ص ۱۸۲ و ۱۸۳.

۱۸. ما در اینجا به بخش دوم مقاله نمی‌پردازیم که همچون بخش اول است. آنچه در کل مقاله موج می‌زند، برخورد خصمانه افراسیابی با و راوینی و ملطیوی است. به چه دلیل معلوم نیست. همین قدر باید گفت که افراسیابی بر موضوع انتقال ابن عربشاه با دیده اغماض نگریسته است، در حالی که سال‌ها پیش هوتسما در مقاله‌ای که درباره روضة العقول نوشته به ابن عربشاه تاخته که او «به طرز بی‌شمانه‌ای» مرزبان نامه را انتقال کرده و به خود بسته است. (هوتسما، ۱۸۹۸، ص ۳۵۹)

۱۲۸، شماره‌های ۱-۴ سال ۳۱. ص ۲۹۵-۳۰۹، ۱۳۷۲.

وراوینی، سعدالدین؛ مرزبان نامه؛ با مقابله، تصحیح و تحشیه محمد روشن؛ تهران: بنیاد فرهنگ ایران. ۲ جلد، ۱۳۵۵.

_____؛ مرزبان نامه؛ تصحیح و شرح از عفت کرباسی و محمدرضا خالقی برزگر؛ تهران. انتشارات زوار، ۱۳۹۸.

_____؛ مرزبان نامه؛ تصحیح و تحشیه محمد بن عبدالوهاب قزوینی، لیدن: انتشارات اوقاف گیب، ۱۹۰۹.

هاشم پور سبحانی، توفیق؛ فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه مغنيسا؛ تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۶.

Crewe Williams, K.: ۲۰۰۰. "Marzbān-nāma" Encyclopedia Iranica online. (Last Updated: March ۲۶, ۲۰۱۴).

<https://iranicaonline.org/articles/marzbān-nama>

Houtsma, M. Th.: ۱۸۹۸. "Eine unbekannte Bearbeitung des Marzbān-nāmeh" Zeitschrift der Deutschen

۳۹۲.-Morgenländischen Gesellschaft. Vol. ۵۲, No. ۳, Pp. ۳۵۹

Kramers, J. H. & de Bruijn, J. T. P.: ۱۹۹۱. "Marzbān-nāma," in Encyclopedia of Islam Second Edition. Vol. VI,

۳۳.-pp. ۶۳۲

۲۵۸. Ankara:-Kurtuluş, Rıza: ۲۰۰۴. "Merzübān-nāma" Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi. ۲۹:۲۵۷

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Massé, Henri (tr.): ۱۹۳۸. Le Jardin des Esprits (Rawzat-al-'oqoul de Mohammad Ibn-Ghazi de Malatya) Paris:

Maisonneuve.

۸۵. "Notice sur le Merzbān-nāmèh," in idem, Chrestomathie Persane: à l'usage des-۱۸۸۳: Schefer, Charles

۲۱۱. Paris: Leroux.-élèves de l'école spécial des langues orientales vivantes, (۲ vols) Vol. ۲, pp. ۱۹۴

Turan, Refik (editör): ۲۰۱۸. Selçuklu Tarihi (El Kitabı). Ankara: Grafiker yayınları.

Yazıcı, Tahsin: ۲۰۰۵. "Muhammed b. Ğāzī". Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi. ۳۰: ۵۳۱. Ankara:

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.